

Žvilgsnis į Vilniaus sepulkralinį kraštovaizdį

(Eglės Bazaraitės monografija *Kapinės už miesto, miške. Katalikų laidojimo kraštovaizdžiai XIX a. Vilniuje*)

Dainius Labeckis

Eglės Bazaraitės monografija *Kapinės už miesto, miške. Katalikų laidojimo kraštovaizdžiai XIX a. Vilniuje* (Vilnius: Lapas, 2023, 334 p.) įsilieja tarp solidžių pastarųjų dešimtmečių mokslinių publikacijų, skirtų Vilniaus kapinėms¹. Pratešdama ligšiolinį įvairių autorių įdirbį ir juo pasiremddama, autorė pateikia naują, bene konceptualiausią studiją šia tema. Knygoje nagrinėjamos istorinės katalikiškos Rasų, Bernardinų ir Saulės (istorinis pavadinimas – Šv. Petro ir Povilo) kapinės, įsikūrusios senuosiuose Vilniaus priemiesčiuose (jau seniai tai miesto dalys), šiek tiek paliečiamos ir atokesnės (Jeruzalės, Panerių). Jos lyginamos su Vakarų Europos, ypač Prancūzijos, Portugalijos, kapinėmis, aptariant vyravusias tendencijas ir įvairiausių veiksnių, lėmusius pavidalų panašumus ir skirtumus. Analizuojant veiksnių įvairovę, galiausiai siekiama „išryškinti kapinių kraštovaizdžio kaitą ir gamtos dimensiją kaip svarbiausius analizuotas kapines formuojančius elementus“ (p. 285).

Bazaraitė žvelgia į kapines kaip į daugialypį, pirmiausia sociokultūrinį, reiškinių ir nagrinėja jį kompleksiška. Kiekvienas iš trijų knygų skyrių skirtas vis kitiems aspektams, nuosekliai pereinama nuo vieno prie kito,

1 Paminėtina: *Cmentarz Na Rossie w Wilnie. Historia, sztuka, przyroda*, pod red. Anny Sylwii Czyż i Bartłomieja Gutowskiego (Warszawa, 2019); *Vilniaus Bernardinų kapinės, 1810–2010*, sud. Vida Girininkienė (Vilnius, 2010); Vida Girininkienė, *Vilniaus kapinės* (Vilnius, 2004). Iš knygoje nepaminėtų – Jurgitos Kristinos Pačauskienės pastarųjų metų tyrimai, skirti Vilniaus kapinėms ir laidosenai.

nuo bendrybių prie detalėmis grindžiamų interpretacijų. Skaitytojas supažindinamas su istoriniais kontekstais ir priežastimis, ilgainiui sąlygojusiomis Europos kapinių kėlimąsi į užmiesčius, kintančiu gamtos, religijos, higienos normų suvokimu ir reikšme visuomenėje bei susijusiais veiksniais, lėmusiais funkcinis, struktūrinius, estetinius, simbolinius kapinių erdvės pokyčius.

Miesto ir mirties vietinio santykio nagrinėjimas pradedamas Vilniaus situacija XIX a. pradžioje, apžvelgiamos kultūrinės, urbanistinės, ypač higienos sąlygos ir sampratos, vertusios tradicinį laidojimą prie bažnyčių keisti priemiesčių vietomis, apsuptomis „saldžia gamtos melancholija“ (p. 52). Aptariamos Apšvietos epochos įtakos, dėl kultūrinių mainų atėjusios iš Vakarų Europos ir gan greitai čia prigijusios, į naujais principais paremtą kapinių kūrimą aktyviai įsitraukus valdžiai, architektams ir Bažnyčiai. Kapinių administravimo ir formavimo klausimai Europos šalyse palaipsniui buvo perimami sekuliarių institucijų, o Vilniuje ir toliau buvo likę bažnyčių bei vienuolių žinioje ir įtakos sferoje, autorė išskiria bent kelias to priežastis, tarp jų tradicinį parapijiečių bei bažnyčios ryšį ir žemiškosios egzistencijos sunkumus po 1812 m. karo.

Socialinė kapinių struktūra knygoje atskleidžiama per kelias svarbiausias problemas: atmintį kaip Apšvietos vertybę, kapo žemės nuosavybę, galimybę aplankyti kapą. Kalbant apie socialinės struktūros transformaciją, išskiriama „Natūrali Dievo sukurta hierarchija“ bei kilmė, nuopelnai, vidurinės klasės išryškėjimas kapinių struktūroje. Atskiru skyriumi („Kapinių erdvės anatomija“) nagrinėjama kapinių architektūra, jo poskyriais – svarbiausi fiziniai struktūriniai elementai: kapinių tvora, vartai, palaidojimų kartografija, katakombos, koplyčia. Autorė pastebi, kad laidojimas aplink kapinių koplyčių buvo šventoriaus, įrengto už miesto, erdvinė analogija (p. 190). Kapinių kaip kraštovaizdžio objekto ištakos („Laidojimo kraštovaizdžio gimimas“), jo prigimtis analizuojama pateikiant įvairias kiek skirtingos prigimties sampratas ir laidojimo praktikas, ieškant atgarsių ir požymių XIX a. kapinėse, besiformuojančiose naujais pagrindais, tačiau neišvengiant tradicijos įtakos: kapinės-sodas; laidojimas „tyruose“; tarp dangaus ir žemės, miške; kapinių medžiai; kapinių kraštovaizdis be projekto.

Pristatant nagrinėjamų kapinių augaliją, kelios medžių rūšys išskiriamos kaip vyraujančios, atskirai aprašoma kiekvienos jų simbolika.

Monografija išsiskiria savita prieiga (ypač tai pasakytina apie kapinių erdvės ir socialinės sanklodos analizę), apmąstymu, įtraukiu minties perteikimu, dažnai priverčiančiu stabtelėti ir susimąstyti. Tekstas maksimaliai struktūruotas, posyriai skirstomi į dar smulkesnes dalis (būtų dar patogiau, jeigu jų pavadinimai atsispindėtų knygos turinyje). Tiesa, atskiros dalys, besiskiriančios dėstymo būdu ir gyliu, išryškina gana netolygų gilini- mąsi į skirtingus klausimus.

Savąjį pasakojimą Bazaraitė iliustruoja ir argumentuoja gausia fak- tine, ikonografinė medžiaga, ligšiolinėje istoriografijoje kartais menkai ži- noma. Istorinių vaizdų (planų, piešinių, nuotraukų) rinkinys papildytas itin kruopščiai parengtomis kapinių schemomis su kiekvieno kapo orientacija (nors iš esmės vien tik tai jose ir parodoma). Vaizdų atranka ir juntamas autorės – architektės – dėmesys estetikai neabejotinai prisidėjo prie šios knygos tapsmo meno kūrinio.

Knygos apipavidalinimas (dizaino autorė Aurelija Slapšytė, maketo – Violeta Boskaitė) santūrus, neblaškantis, savaip atspindintis temą (blyškūs viršeliai kaip aliuzija į mirusiųjų kaulus). Netgi didesnio formato vaizdų suspaudimas į miniatiūras nesutrukdė leidėjams pasiekti gerą koky- bę, t. y. išsaugoti šių vaizdų detalumą.

Savo tyrimu autorė nori „prisidėti, siekiant sąmoningiau prižiūrėti senąsias ir kurti naujas mūsų laikų kolektyvinės bei asmeninės atminties vie- tas, suvokiant jas kaip kompleksiškus kultūrinius kraštovaizdžius.“ Ji konsta- tuoja sąmoningumo stoką ir kur tai veda: šiandien katalikų kapinės Vilniuje yra „labiau nei bet kada iššvarintos, medžiai nugėti, o paminklams pavo- jingi pašalinti, takeliai išgrįsti“ (p. 322). Visgi tikrovė dar liūdnesnė: Rasų kapinėse pastarąjį dešimtmetį daugelis medžių buvo pašalinti net ne dėl jų būklės, o vardan projektuotojų vizijos, pagal kurią buvo (de-)formuojamas šių istorinių kapinių kraštovaizdis (o kai kurių kitų būklė – šių pertvarkų pasekmė). Deja, istorinio kultūrinio kraštovaizdžio samprata vis dar sunkiai priimama vietinėje teisėje ir sąmonėje; faktiškai kapinės Lietuvoje saugo- mos ne kaip kultūrinis kraštovaizdis, o veikia kaip sklypas su antkapiais.

Galima suprasti, kad pagrindinių ir gretinamų Bazaraitės monografijos objektų pasirinkimą – trejų katalikiškų Vilniaus kapinių ir europinių (ypač Portugalijos) pavyzdžių – lėmė ne tiek objektyvios priežastys, kiek asmeninės patirtys ir prioritetai. Tai palieka šiokių tokių spragų ir neatsakytų klausimų, pavyzdžiui, kokie kultūriniai bruožai išskiria įvairių konfesijų Vilniaus kapinių kraštovaizdžius – ar buvo esminių skirtumų nuo evangelikų kapinių, įsikūrusių panašiu metu ant Tauro kalno, arba nuo stačiatikių kapinių, nuo XIX a. veikiančių Liepkalnyje ir, pasak autorės, nuo pat pradžių sulaukusių daugiau dėmesio iš administracijos pusės. Arba kiek vilnietiškoji tradicija paplitusi už Vilniaus ribų, kiek apskritai ją galima laikyti vilnietiška. Manytina, jog platesnio regioninio konteksto palietimas patikslintų kai kurias prielaidas ir išvadas, tikėtinau bendrų bruožų pastebėtume kitose istorinio ATR regiono kapinėse (tiek katalikų, tiek kitų religinių bendruomenių).

Perskaičius knygos antraštę, vaizduotėje pirmiausia iškyla miškingas Šiaurės Europos užmiesčio kapinių vaizdas. Vis dėlto iš knygoje nagrinėjamų vietų toks kraštovaizdis buvo būdingas tik Saulės kapinėms, tuo tarpu Rasų, Bernardinų kapinės XIX a. kūrėsi iš esmės atvirose teritorijose, pamažu apšodintos medžiais jos ilgainiui išsiskyrė kaip vešlūs želdynai menkai apželdintų kalvų apsuptyje. Išaugusi gamtos kaip kultūros vertybės svarba Romantizmo epochoje išties kiek komplikuoja klausimą – kuriai (sodo ar miško) kategorijai artimesnės vilnietiškosios kapinės, bet ir padeda ieškoti atsakymo (-ų). Kapinės jau XVIII a. pateko į sodų meno teoretikų akiratį, patys sodai arba parkai taip pat galėjo būti labai įvairūs – ir miško pavidalo, ypač kuriant melancholišką vietos charakterį. Parkų (kaip ir kapinių) kraštovaizdis įprastai kurtas ne vien pagal pirminį planą, kapinės taip pat kūrėsi (ir buvo apželdinamos) ne vien stichiškai. Bet kuriuo atveju, žvelgiant į tokio palaiptinio kapinių vystymosi rezultatą, matomos bendrybės su Romantizmo parkų estetika. Visi šie dalykai vienaip ar kitaip paliečiami šioje knygoje, autorė linkusi apsistoti prie išvados, kad kapinių apželdinimas vystėsi neplaningai (su kuo kartais galima ir nesutikti).

Darant apibendrinimus apie kapinių augaliją, knygoje neišvengta netikslumų ir dviprasmybių, atskirais atvejais kyla abejonių dėl duomenų patikimumo. Ne visai aišku, ką norima pasakyti teigiant, kad tujos yra

„pagrindinis“ Saulės kapinių „dendrologinį identitetą kuriantis augalas“. Nekalbant apie bendrą tujų skaičių šiose kapinėse, jų istoriniame kraštovaizdyje visgi dominuoja senų aukštaūgių medžių – klevų, liepų, kaštonų, beržų, tuopų – siluetai, o lyginant su Rasų ir Bernardinų kapinėmis, Saulės kapinės ypač išsiskiria pušų gausa – tai natūralaus miško liekanos ir miškin-gos šių kapinių praeities liudininkės.

Poskyrio „Medžiai baltų mitologijoje apie mirtį“ (p. 245–255) pagrindimas sunkiai siejasi su konkrečiu sakraliniu kontekstu. Diskutuotina, ar baltiškoji mitologija, kuriai knygoje apskritai skiriama nemažai dėmesio, buvo svarbus veiksnys formuojant katalikiškų kapinių žaliąjį rūbą. Juo labiau renkantis atvežtinių rūšių medžius, pavyzdžiui, tuopas (kurios išsiskyrė kapinėse labiau nei ąžuolai, bet poskyryje neaprašomos) arba tujas (kurios visgi aprašomos). Lyginant su XVIII–XIX a. parkais, galima pastebėti, jog rūšinė medžių įvairovė Vilniaus kapinėse atliepė bendras Lietuvos želdynų raidos tendencijas, neabejotinai darė įtaką estetiniai ir pragmatiniai motyvai.

Atskiras monografijos dalis galėtų sustiprinti kapinių schemos su konkrečiais aptariamais objektais, kuriuos vien žodžiais lokalizuoti keblu (pvz., kur auga (-o) tekste minimi medžiai). Tikėtinai ją būtų praturtinę kai kurie susiję kitų autorių darbai² bei pirminiai šaltiniai. Pasitaikančios faktinės klaidos, netikslumai išduoda tam tikrą skubėjimą arba redakcijos neapsižiūrėjimą. Pavyzdžiui, 1800 m. planas (p. 110–111) publikuojamas su pastaba, jog Saulės kapinės esą pažymėtos koplyčios pastatu ant kalvelės, esančios į kairę nuo vienuolyno. Tačiau plane nurodyto objekto vieta nesutampa su faktine kapinių vieta; šis planas, regis, net neapima kapinių teritorijos. Boleslovo Mykolo Rusecko tapytas peizažas [1 il.] įvardijamas kaip „Kanuto Rusecko kapas“ Bernardinų kapinėse (p. 236 bei komentaras p. 320). Iš tiesų tapyta netoli dailininko kapo, taip greičiausiai būtent jį pagerbiant, tačiau paveiksle vaizduojamas Fiorentinų šeimos antkapis, iki šių dienų išlikęs ir lengvai atpažįstamas. Knygoje neišvengta korektūros klaidų, neteisingų nuorodų ir pan. (pvz., 931 išnašoje tiesiog pakartojamas tekstas iš p. 267). Visa tai suprantama, turint omenyje didelę tyrimo, panaudotos medžiagos, mokslinio aparato apimtį ir, matyt, laiko stoką, tačiau būsimų leidimų redaktorius įpareigoja būti atidesnius.

2 Paminėtinos naujausios Dainiaus Razausko, Vykinto Vaitkevičiaus publikacijos, skirtos medžių ir miško simbolikai.

1. Boleslavas Mykolas Ruseckas, *Vilniaus Bernardinų kapinės*, XIX a. II p., drobė, aliejus, Lietuvos nacionalinis dailės muziejus

Monografijoje lieka nemažai svarstytinų vietų, ne iki galo atsakytų klausimų, tuo pačiu galimybių kiekvienam ieškoti savų atsakymų. Knygos trūkumus atperka neabejotina kultūrinė vertė ir malonumas skaityti, mintimis diskutuojant su autore arba jai antrinant. Baigiamuoju žodžiu Bazaraitė baigia savo tyrimo ir rašymo *etapą*, tarsi pripažindama temos neišsemtumą ir tolesnių tyrimų svarbą. Bėlieka tikėtis, kad tai nebus tik praeities tyrimai, o ši knyga prisidės prie istorinių kapinių paveldo išsaugojimo.

Gauta — 2024 04 04